

УДК 341.43

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.53>

ЗАХИСТ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В АФРИЦІ: ЗНАЧЕННЯ ТА НОВАЦІЇ КАМПАЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Торончук І.Ж.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права та
порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж. Захист внутрішньо переміщених осіб в Африці: значення та новації Кампальської конвенції.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи, значення та новацій Кампальської конвенції 2009 р. як першого регіонального юридично зобов'язуючого інструменту, що спеціально спрямований на захист прав внутрішньо переміщених осіб на африканському континенті. У роботі акцентовано увагу на унікальності африканського досвіду в частині трансформації норм «м'якого» права, закріплених у Керівних принципах ООН з питань внутрішнього переміщення 1998 р., у зобов'язання, що підлягають правозастосуванню. Африканський Союз став не лише ініціатором створення, але й рушійною силою впровадження комплексного механізму правового регулювання внутрішнього переміщення.

У статті виділено ключові новації Конвенції, серед яких: визначення чіткої відповідальності держав та недержавних суб'єктів (зокрема, озброєних формувань і транснаціональних корпорацій), розширення переліку причин переміщення (включаючи зміни клімату, екологічні й соціально-економічні проекти), а також закріплення зобов'язань держав щодо запобігання, захисту, допомоги та створення довгострокових рішень для внутрішньо переміщених осіб. Аналізується посиленна роль Африканського Союзу як координаційного органу, здатного діяти у випадках, коли окремі держави не справляються зі своїми обов'язками.

Дослідження охоплює й дискусійні аспекти прийняття остаточного тексту Конвенції, зокрема питання визначення внутрішньо переміщених осіб, розмежування між внутрішнім переміщенням та внутрішньою мобільністю, а також правозастосовні виклики в умовах складного політичного й безпекового середовища. У статті обґрунтовано, що Конвенція зробила вагомий внесок у розвиток міжнародного права, зокрема в частині формалізації норм, які раніше мали рекомендаційний характер, та сприяла створенню нових стандартів захисту внутрішньо переміщених осіб, з урахуванням регіональних особливостей континенту.

Доведено, що Кампальська конвенція не лише підвищила ефективність правового захисту переміщених осіб в Африці, а й продемонструвала високий потенціал бути використаною як модель для майбутнього створення універсального міжнародного договору про захист прав внутрішньо переміщених осіб. У цьому контексті африканський континент позиціонується як лідер з впровадження інноваційних підходів у сфері прав людини.

Ключові слова: Кампальська конвенція, внутрішньо переміщені особи, Африканський Союз, регіональні механізми захисту, права людини.

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh. Protection of internally displaced persons in Africa: the significance and innovations of the Kampala Convention.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature, significance, and innovations of the Kampala Convention of 2009 as the first regionally binding legal instrument specifically aimed at protecting the rights of internally displaced persons on the African continent. The article focuses on the uniqueness of the African experience in terms of transforming the soft law norms enshrined in the 1998 UN Guiding Principles on Internal Displacement into enforceable obligations. The African Union was not only the initiator of the Convention, but also the driving force behind the implementation of a comprehensive mechanism for the legal regulation of internal displacement.

The article highlights the key innovations of the Convention, including: the definition of clear responsibilities for states and non-state actors (including armed groups and transnational corporations), the expansion of the list of causes of displacement (including climate change, environmental and socio-economic projects), and the establishment of states' obligations to prevent displacement, protect and assist internally displaced persons, and provide durable solutions. The author analyzes the enhanced role of the African Union as a coordinating body capable of taking action in cases where individual states fail to fulfill their responsibilities.

It is proved that the Kampala Convention has not only increased the effectiveness of legal protection of displaced persons in Africa, but also demonstrated a high potential to be used as a model for the future creation of a universal international treaty on the protection of the rights of internally displaced persons. In this context, the African continent is presented as a leader in implementing innovative approaches in the field of human rights.

Key words: Kampala Convention, internally displaced persons, African Union, regional protection mechanisms, human rights.

Актуальність теми дослідження. У контексті зростання кількості внутрішньо переміщених осіб у всьому світі, проблема їхнього правового захисту набуває дедалі більшої ваги. Особливої уваги заслуговує африканський континент, який не лише виявив політичну волю визнати масштаби проблеми, а й продемонстрував нормативну ініціативу, та став першим регіоном, що офіційно імплементував Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення (1998 р.) у своїй регіональній правовій системі. Разом з тим, прийняття у 2009 р. Конвенції Африканського Союзу про захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам в Африці, відомої як Кампальська конвенція, набуло історичного значення для країн Африки, адже вона трансформувала «м'яке» право в юридично зобов'язуючий документ, що регламентує не тільки права й обов'язки ВПО, а також відповідальність держав і недержавних суб'єктів.

Актуальність дослідження підсилюється потребою вивчення унікального досвіду Африки як континенту-лідера у правовому оформленні захисту ВПО, а також можливістю використання Конвенції як моделі для створення універсального міжнародного інструменту у цій сфері.

Ступінь наукової розробки проблематики. Проблемним питанням прийняття, розробки, впровадження та значення Кампальської конвенції для захисту прав ВПО держав Африки присвячені наукові розвідки переважно зарубіжних авторів: А. Дьєнга, Ф. Зорці Джустініані, П. Камунгі, А. Седроне, М. Тадделе та ін. Серед вітчизняних науковців, у працях яких в загальних рисах характеризуються регіональні механізми захисту прав людини виділимо О. Білаша, О. Котляр, І. Шуміло тощо.

Мета статті – проаналізувати новачки Кампальської конвенції у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб на африканському континенті та її значення для міжнародного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Африка – перший регіон, що сприяв прийняттю, а згодом і використанню Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (далі – «Керівні принципи») як основи регіонального інструменту, спеціально призначеного для захисту прав внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Однак, коли африканські держави зрозуміли, що «Керівних принципів» недостатньо через їх необов'язковий характер і відсутність у них конкретно визначених заходів та рішень для вирішення проблеми внутрішнього переміщення на континенті, тоді й з'явилася зацікавленість у створенні правової бази для захисту прав ВПО.

На початку ХХІ ст. на території Африканського Союзу (далі – АС) розпочався процес формування унікального та ефективного правового інструменту в напрямку регіоналізації міжнародного права у сфері захисту прав ВПО, який основну увагу зосередив на особливостях внутріконтинентальних переміщень. Так, 23 жовтня 2009 р. була прийнята Кампальська конвенція (далі – Конвенція), яка й по нині вважається безпрецедентним і ефективним механізмом захисту ВПО на африканському континенті¹. Загалом, важливість та новачки Конвенції можна звести до кількох основних груп, які спробуємо виділити у нашому дослідженні.

Насамперед, мова піде про *відповідальність державних і недержавних суб'єктів, що спричинили внутрішнє переміщення*. Конвенція вперше закріпила чіткий перелік прав і обов'язків ВПО, а також відповідних суб'єктів (державних або недержавних). У цьому відношенні держава відіграє ключову роль крізь призму позитивної концепції суверенітету, відповідно до якої держава несе основну

¹ Детальніше про передумови та процес прийняття, структуру та зміст Кампальської конвенції можна ознайомитися на сторінках наукової публікації Грекул-Ковалик Т. А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 89 : Право. Ужгород, 2025. Т. 4. С. 128–133. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/89-part-4.pdf>

відповідальність за ВПО, доки вони перебувають на її території або під її юрисдикцією [5, р. 57]. Дійсно, на відміну від «Керівних принципів», у яких основна увага приділялася лише правам ВПО, Конвенція використовує радикально інший підхід, оскільки надає пріоритет державній перспективі та визнає державу головною відповідальною особою у запобіганні внутрішньому переміщенню [6, р. 275].

Виконання приписів Конвенції – обов'язок кожної з держав африканського континенту, які її ратифікували. Однак документ передбачає додаткову їхню роль, яка полягає в тому, щоб гарантувати дотримання положень Конвенції також і недержавними суб'єктами. Під недержавними суб'єктами розуміються як озброєні (зауважимо, що Конвенція не визнає при цьому їхньої легітимності та правового статусу), так і неозброєні формування, транснаціональні корпорації та інші приватні економічні суб'єкти. Той факт, що Конвенція приділяє велику увагу діяльності транснаціональних корпорацій, відображає численні випадки експлуатації ресурсів на африканській землі, які призвели до серйозних переміщень населення. Тому африканські держави зобов'язані забезпечити дотримання прав місцевого населення під час здійснення такими компаніями економічної діяльності відповідно до ст. 3 та 10 Конвенції [7; 9, р. 187]. Включення питання про відповідальність транснаціональних корпорацій можна вважати визнанням зростаючого усвідомлення того, що держави Африки більше не єдині суб'єкти, хто несе відповідальність за внутрішні переміщення [5, р. 62].

Ще однією новацією Конвенції можна вважати ту роль, що відводиться АС. Дійсно, хоча й документ фіксує, що основна відповідальність за захист ВПО лежить на кожній з держав регіону, однак за деяких особливих обставин (наприклад, військові злочини, вчинення геноциду, злочинів проти людяності, з метою відновлення миру та безпеки у відповідній державі тощо) відповідальність також покладається на АС [1, с. 131; 7, art. 8]. На АС покладається як координуюча роль у вирішенні питань внутрішнього переміщення в африканських державах, так і декларується можливість «заміни» держави-члена у виняткових випадках. Зокрема, координуюча роль здійснюється шляхом надання безпосередньої підтримки відповідній державі через співробітництво в наданні допомоги та захисту ВПО, а також у розподілі необхідних ресурсів й у відносинах з різними зацікавленими сторонами. Що ж стосується «заміни» держави у виконанні її завдань, то така можливість передбачена в Установчому акті АС у разі вчинення міжнародних злочинів [10, р. 355].

Конвенція також значно вплинула на *розвиток понятійного апарату та розширила перелік причин внутрішнього переміщення*. Згідно з визначенням, наведеним у ст. 1, для того, щоб особа вважалася ВПО, обов'язкові кілька умов [7]. Так, під «внутрішньо переміщеними особами» розуміються особи або групи осіб, які вимушено покинули свої будинки чи місця постійного проживання у результаті або з метою уникнення збройних конфліктів, загальних актів насильства та порушень прав людини, стихійних лих, природних або ж техногенних катастроф без перетину міжнародно визнаного державного кордону [1, с. 130]. У цій дефініції, окрім загальновизнаних основних причин переміщення (збройні конфлікти та порушення прав людини), Конвенція включає також причини, пов'язані зі зміною клімату, та переміщення внаслідок реалізації проєктів соціально-економічного й екологічного характеру. Якщо до цього часу спостерігалася тенденція недостатньої уваги (а то і її відсутність) питанням внутрішнього переміщення, спричиненого такими проєктами та їхньому впливу на навколишнє середовище, то Конвенція позитивно змінює цю ситуацію за допомогою ст. 10, яка прямо їх передбачає [7]. Так, Конвенція чітко визначає африканські держави відповідальними суб'єктами за можливе внутрішнє переміщення унаслідок реалізації як державних проєктів розвитку, так і приватних. Саме тому африканські держави зобов'язані дотримуватися низки гарантій щодо появи ВПО і запобігати, наскільки це можливо, запуску тих проєктів, які можуть призвести до внутрішнього переміщення [10, р. 355]. Таким чином, Конвенція передбачає три основні причини переміщення, а саме: ситуації насильства, включаючи збройні конфлікти та порушення прав людини, природні й техногенні катастрофи, і, нарешті, переміщення, викликане розвитком. Ст. 10 Конвенції згадує проєкти розвитку як одну з можливих причин, що можуть призвести до внутрішнього переміщення. Більше того, зазначимо, що порівняльний аналіз остаточного тексту Конвенції з її проєктом, засвідчує значні переваги чинного документу. Зокрема, проєкт документа включав лише великомасштабні проєкти розвитку, як це передбачено у «Керівних принципах», однак у кінцевому варіанті положення про розмір проєктів вилучено; також виключено нагальний суспільний інтерес серед можливих причин для здійснення проєкту, що спричиняє переміщення [5, р. 58]. Також зауважимо, що в проєкті тексту Конвенції був представлений ширший перелік причин, включаючи й відсутність розвитку, які згодом були вилучені в остаточній версії. Хоча автори проєкту виступали за включення цієї причини переміщення, більшість держав-учасниць переговорного процесу, за винятком Уганди, виступили проти, оскільки, елемент недостатнього розвитку не враховував би два ключові елементи у визначенні ВПО, а саме: перебування в межах національних кордонів та вимушений характер переміщення [5, р. 59; 9, р. 150]. Тому

наприкінці дебатів було вирішено вилучити це положення. Насправді, як правило, ті, хто вирішує переїхати з нерозвиненого місця походження в пошуках більш розвинених територій, роблять це добровільно, а не вимушено, як це передбачено визначенням. У таких випадках не обов'язково говорити про внутрішнє переміщення людей, які вирішили переїхати до більш розвинених місць. Тут мова ведеться лише про внутрішню мобільність, а не про внутрішнє переміщення. Як наслідок, ті, хто переїжджає через недостатній рівень розвитку держави, не повинні вважатися вимушеними переселенцями та підпадати під визначення ВПО.

Наступна група новаційних положень пов'язана з *інтеграцією довгострокових рішень*. Конвенція зробила значний внесок й у сфері захисту ВПО «на майбутнє». Мова йде про забезпечення довгострокових рішень, що відображено у праві на повернення, яке передбачене ст. 11 [7]. У ній підтверджується фундаментальне завдання держав шукати рішення «на майбутнє», що сприяли б сталому поверненню ВПО лише за умови добровільності та з урахуванням безпекових ситуацій і людської гідності й, нарешті, бути організованим [1, с. 131]. У цьому відношенні можна провести різницю з «Керівними принципами», які, хоча й визнають важливість права на повернення, але не визначають, хто несе відповідальність за його реалізацію. Конвенція, натомість, прямо передбачає зобов'язання держав, а, отже, вперше визначає носіїв обов'язків у цьому контексті [6, р. 278]. Загалом, право на повернення до країни походження застосовується переважно до біженців та регулюється міжнародним правом. Водночас щодо ВПО, це право ніколи не було офіційно визнано міжнародним співтовариством, хоча його можна вивести з інших інструментів права прав людини [5, р. 59].

Ще дві, з виділених нами, групи нововведень Конвенції стосуються *юридично обов'язкового характеру норм щодо ВПО та вплину на розвиток регіонального правозахисного механізму* Кампальську конвенцію неодноразово визнавали безпрецедентним інструментом в історії захисту ВПО. Дійсно, вона є першим юридично зобов'язуючим документом на регіональному (африканському) рівні, який водночас активізував роль міжнародного співтовариства в цьому питанні. Крім того, важливим історичним моментом став сам факт прийняття Конвенції, в основу якої закладено принцип солідарності між державами-учасниками, оскільки держави Африки усвідомили свою індивідуальну нездатність впоратися з внутрішніми переміщеннями.

Не можна недооцінювати той факт, що різні положення Конвенції сприяли розробці низки норм і стандартів міжнародного права, включаючи право на добровільне повернення переміщених осіб, абсолютну заборону примусових повернень і свавільних переміщень, а також право переміщених осіб на отримання відшкодування або компенсації за завдану шкоду. Отож, враховуючи всі інноваційні елементи Конвенції з точки зору розвитку міжнародного права, а також сильну мотивацію африканських держав досягти консенсусу щодо її прийняття, можна сказати, що Конвенція має всі шанси розглядатися в майбутньому як модель для прийняття міжнародно зобов'язуючого інструменту.

Висновки. Таким чином, Кампальська конвенція перетворила «м'яке» право у сфері захисту прав ВПО, закріплене у положеннях «Керівних принципів», на інструмент «жорсткого» права. Неоціненним внеском, безумовно, є і той факт, що Конвенція стала першим обов'язковим договором, розробленим на глобальному рівні, спеціально призначеним для захисту прав ВПО. Конвенція запровадила нові підходи до визначення причин переміщення, охопивши не лише конфлікти й порушення прав людини, а й стихійні лиха, зміну клімату та проєкти розвитку, чітко окреслила механізми державної відповідальності, включаючи превентивні заходи, відшкодування шкоди та гарантії довгострокових рішень. У цьому контексті Африканський Союз постає не лише як координатор, але й потенційний суб'єкт інтервенції в разі неспроможності держав-членів забезпечити захист ВПО. Загалом, Африку можна вважати чи не єдиним континентом, який знаходиться на передовій лінії правового прогресу в питаннях ефективного регулювання внутрішнього переміщення та захисту вимушених «біженців» у своїй країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грекул-Ковалик Т.А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 89: Право. Ужгород, 2025. Т. 4. С. 128–133.
2. Котляр О.І. Африканська система захисту вимушено переміщених осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 170–173.
3. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / [С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.]; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород : РІК-У, 2017. 348 с.

4. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf.
5. Cedrone A. The protection of Internally Displaced Persons in Africa: analysis of legal frameworks and States' practice. 2019. 128 p. URL: https://tesi.luiss.it/25325/1/633392_CEDRONE_ARIANNA.pdf.
6. Dieng A. Protecting internally displaced persons: The value of the Kampala Convention as a regional example. *International Review of the Red Cross*. 2017. Vol. 99. Issue 904. P. 263–282. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/article/protecting-internally-displaced-persons-the-value-of-the-kampala-convention-as-a-regional-example/92302969D55A3B2AB6DA46054109D7A0>.
7. Kampala Convention: African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa. Adopted by the Special Summit of the Union Kampala, Uganda 23rd October 2009. Entry into Force 6th December 2012. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-kampala_convention.pdf.
8. Kamungi P. National Response to Internal Displacement: Achievements, Challenges and Lessons from Kenya. *From Responsibility to Response: Assessing National Approaches to Internal Displacement*. 2011. P. 231–257. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/From-Responsibility-to-Response-Nov-2011_Kenya.pdf.
9. Taddele Maru M. The Kampala convention and its contributions to international law: legal analyses and interpretations of the African union convention for the protection and assistance of internally displaced persons. The Hague, Netherlands; Portland, Oregon: Eleven International Publishing. 2014. 433 p. URL: https://trobes.uv.es/discovery/fulldisplay/alma991009399650306258/34CVA_UV:VU1.
10. Zorzi Giustiniani F. New Hopes and Challenges For the Protection of IDPs in Africa: the Kampala Convention For the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa. *Denver Journal of International Law and Policy*. 2011. Vol. 39. Issue 2. P. 347–370. URL: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1184&context=djilp>.